

53

भारतीय लोकशाही आणि संविधानिक मुल्य एक विश्लेषण

डॉ. डोंगरे एल. बी.

(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)

हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालय,
हिमायतनगर ता. हिमायतनगर जि. नांदेड

भारतात लोकशाही हा शासन प्रकार भगवान बुद्धाच्या काळापासून अस्तीत्वात असल्याचे दिसून येते. भगवान बुद्धाच्या धम्मामध्ये आणि संघामध्ये न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव या लोकशाही मुल्यांचे अस्तीत्व दिसून येते. भगवान बुद्धाच्या संघामध्ये स्त्री पुरुशांना समान स्थान होते, निर्णय हे सर्वांच्या संमतीने घेतले जात होते याचाच अर्थ लोकशाही ची बिजे भगवान बुद्धाच्या काळापासून दिसून येतात. म्हणून लोकशाहीचे अस्तीत्व भारतात होते हे यावरून स्पष्ट होते. भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर भारताने लोकशाही शासन संस्थेचा स्विकार केला. फ्रेंच राज्य क्रांतीतुन जन्माला आलेली न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही लोकशाही मुल्य भारताने स्विकारली. घटनाकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जगातील विविध देशांच्या संविधानाचा अभ्यास करून उत्कृष्ट असे संविधान लिहले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतात राजकिय लोकशाही बरोबर सामाजिक आर्थिक लोकशाही निर्माण करणारे संविधान निर्माण केले.

सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही शिवाय राजकिय लोकशाहीला काही अर्थ उरणार नाही. म्हणून लोकशाही संपन्न असे संविधान भारताने 26 जानेवारी 1950 ला स्विकारले. घटना अंमलात आल्यापासून भारतीय समाजाचा एका नव्या जिवनपध्दतीस प्रारंभ झाला. घटनेच्या प्रास्ताविकातुन सामाजिक आर्थिक राजकिय न्याय, विचार, अभिव्यक्ती, स्वातंत्र्य, दर्जा व संधीची समानता, राष्ट्राची एकता अखंडता बंधुता निर्माण करण्याचे उदात्त स्वप्न घटनाकारांनी पाहिले आहे.

भारताने लोकशाहीचा स्विकार करून सत्तर दशक झाले. भारताची लोकशाही वेगवेगळ्या आव्हानांचा, समस्यांचा सामना करीत भारतीय लोकशाहीची दमदार वाटचाल चालु आहे. न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता धर्मनिरपेक्षता ही भारतीय संविधानाची संविधानीक मुल्यांच्या वास्तवाचा विश्लेषण होणे महत्वाचे आहे. गेल्या सत्तरवर्शांच्या वाटचालीत या संविधानिक मुल्यांची व्यक्ती, संस्था, संघटना, शासन यांच्याकडून गळचेपी झाल्याचे दिसून येते. उत्तम समाजव्यवस्था, किंवा समताधिष्ठीत समाज निर्माण करणे हे या संविधानिक मुल्यांचे ध्येय आहे. हे संविधानिक मुल्य हे मुल्य न राहता ते भारतीय माणसाच्या जिवनाचा, आचरणाचा एक भाग होणे महत्वाचे आहे. असे झाले तरच देशामध्ये संविधानाधिष्ठीत समाज निर्माण होण्यास मदत होते. जातीय, धार्मिक, भाशीक, प्रांतीक, विविधता असलेल्या देशात भारतीय समाज आणि संविधानिक मुल्य यांच्यात अनेकदा संघर्ष झाल्याचे दिसून येते. यामुळे संविधानधिष्ठीत समाज निर्माण होण्यास गतिरोध निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

न्याय हे भारताच्या संविधानाचे एक महत्वाचे मुल्य आहे. न्याय या संविधानिक मुल्याच्या आधारे भारतातील सर्व नागरीकांना सामाजिक, आर्थिक, राजकिय, न्यायाची हमी मिळाली. मानवनिर्मित विशमता नष्ट करून समताधिष्ठीत समाज निर्माण करणे हे न्याय या मुल्याचे ध्येय आहे. सामाजिक न्याय प्रस्थापिन करण्यासाठी भारताने कल्याणकारी राज्याची संकल्पणा स्विकारली. कल्याणकारी भुमिकेतुन सामाजिक न्याय निर्माण करण्याचा प्रयत्न शासनाच्या माध्यमातुन केला गेला. 1991 नंतर भारताने जागतिकीकरणाचा स्विकार केल्यामुळे शासनाने लोक कल्याणकारी योजनांची कपात केली. पर्यायाने कल्याणकारी राज्याच्या हासास प्रारंभ झाला. यामुळे दुर्बल वंचित, दलित, आदिवासी, महिला हे घटक आजही न्यायाच्या प्रतिक्षेत आहेत. समाजातील जातीयता अस्पृश्यता, गरीबी, बेकारी, उपासमार, या सामाजिक समस्या तशाच आहेत. देशाच्या एकूण संपत्तीपैकी 20% लोकाकडे 80% संपत्ती आहे. तर 80% लोकाकडे 20% संपत्ती आहे. याशिवाय राजकारण हे विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी झाली आहे. यामुळे सामाजिक आर्थिक राजकिय न्याय निर्माण होण्यास गतिरोध निर्माण झाला आहे.

स्वातंत्र्य हे दुसरे महत्वाचे संविधानिक मुल्य आहे.या मुल्यांमध्ये विचार अभिव्यक्ती, श्रद्धा, उपासणा यांचे स्वातंत्र्य अंतर्भूत आहे. भारताच्या राज्यघटनेमध्ये कलम 19 ते 22 अंतर्गत व्यक्ती स्वातंत्र्याचा हक्क प्रदान करण्यात आला आहे. स्वातंत्र्य या संविधानिक मुल्यामुळे सामान्य व्यक्तीला स्वातंत्र्य मिळाले हे नाकारता येत नाही. या स्वातंत्र्याचे संरक्षण शासनाकडून झाले पाहिजे परंतु व्यवहारात या स्वातंत्र्याची गळचेपी व्यक्ती, संस्था, संघटना, शासनाकडून होताना दिसून येते. स्वातंत्र्याच्या माध्यमातून व्यक्तीला व्यक्ती, धर्म, शासन, यांची मिमासा करण्याचा अधिकार आहे. परंतु हली शासनाच्या विरोधी आपले विचार प्रकट केल्यास तो देशद्रोह ठरतो आहे. हे गंभीर आहे. जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठातील विद्यार्थी संघटनेचा नेता कन्हैयाकुमार याने केंद्र सरकारच्या धोरणांवर कार्यप्रणालीवर टिका टिप्पणी केल्यामुळे कन्हैयाकुमारला देशविरोधी नारे दिल्याचा आरोप ठेवून देशद्रोही ठरवण्यात आले. हे गंभीर आहे. सरकारला कन्हैयाकुमारच्या विरोधात सबळ पुरावे न्यायालयात सादर करता न आल्यामुळे कन्हैयाकुमार निर्दोश सुटला. यातून हे स्पष्ट होते की शासन आपल्या सत्तेचा अधिकाराचा गैरवापर करून अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गळचेपी करून सत्य दडपण टाकण्याचा प्रयत्न करते हे या वरून स्पष्ट होते भारतीय संविधानाने स्त्री पुरुष समानतेचे समर्थन केले आहे. परंतु केरळच्या शबरीमाला मंदिरात महिलांना प्रवेश निशीध्द आहे. भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने शबरीमाला मंदिरात महिलांना प्रवेश देण्यात यावा असा निर्णय दिला होता. परंतु अजूनही या मंदिरात महिलांना प्रवेश देण्यात आला नाही. या वरून हे स्पष्ट होते की भारतीय समाज आणि संविधानिक मुल्य असा संघर्ष होताना दिसून येतो. समता हे तिसरे महत्वाचे संविधानिक मुल्य आहे.

समाजात मानव निर्मित विशमता नष्ट करणे म्हणजे समता होय. समता हे संविधानिक मूल्य रूजवण्यासाठी घटनाकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनेच्या कलम 14 ते 18 अंतर्गत समतेचा हक्क प्रदान केला आहे. हजारो वर्षांपासून जो समाजउपेक्षित वंचित होता अशा समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी समता या संविधानिक मुल्यांच्या माध्यमातून विशेष सोयी निर्माण करणे हे समतेचा मुख्य उद्देश आहे. समाजात समतातळीकरण करणे हे समतेचे ध्येय आहे. मानवनिर्मित सामाजिक विशमता नष्ट करण्यासाठी कलम 17 मध्ये अस्पृश्यता निवारणा संबंधीची तरतुद आहे. काही अंशी प्रमाणत अस्पृश्यता नष्ट होण्यास मदत झाली असली तरी ग्रामिण भागातील दलित अस्पृश्यांना आजही अस्पृश्यतेची चटके सहन करावी लागत आहेत. भारताचे राष्ट्रपती रामनाथ गोविंद यांना दलित असल्यामुळे पुरीच्या जगन्नाथ मंदिरातील प्रवेश नाकारला आहे. ही बाब अतिशय गंभीर आहे भारतीय समाजातील वरकरणी अस्पृश्यता संपली असली तरी जातीवाद वाढत आहे. भारतातील अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी प्रभावी कायदे या बरोबर शिक्षणाचा प्रचार प्रसार करून संविधानिक मुल्याबाबत शाळा महाविद्यालये विद्यापीठे यामधून प्रचार प्रसार करणे आवश्यक आहे. घटनात्मक तरतुदी आणि कायद्याद्वारे समता निर्माण करण्यामध्ये शासनाला अपयश आले आहे हे नाकारून चालणार नाही.

धर्मनिरपेक्षता हे चौथे महत्वाचे संविधानिक मुल्य आहे.धर्मनिरपेक्ष या तत्वाचा समावेश 1976 च्या 42 व्या घटना दुरुस्तीने घटनेच्या सरनाम्यात धर्मनिरपेक्षता या मुल्यांचा समावेश करण्यात आला आहे. यापुर्वी भारतीय राज्यघटना धर्म निरपेक्ष नव्हती असे नाही. घटनेच्या कलम 25 ते 28 अंतर्गत धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क प्रदान करण्यात आला धर्मस्वातंत्र्याच्या माध्यमातून भारतीय राज्यघटना धर्मनिरपेक्ष होती हे सिध्द होते. धर्मनिरपेक्षतेच्या मुल्याने भारतातील प्रत्येक माणसाला धर्म बदलण्याचा, धर्मत्यागण्याचा, धर्माचा प्रचार प्रसार करण्याचा, धर्मानुसार आचरण करण्याचा अधिकार व्यक्तीला आहे. धर्माबाबतीत व्यक्तीचे स्वातंत्र्य हा भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचा गाभा आहे. भारतातील संविधानाने संसदेचे कायदे सर्वश्रेष्ठ मानत असल्यामुळे आपोआपच धार्मिक कायदे निश्प्रभ झाली आहेत या शिवाय शासनाचा कोणताही कायदा धोरण निर्णय हे कोणत्याही धर्माला अनुसरून असणार नाही शासन कोणत्याही धर्माप्रती ममत्व किंवा आकस बाळगाणार नाही अशी अपेक्षा आहे. परंतु भारतात या संविधानिक मुल्याला धार्मिक संप्रदायवादातून अनेकदा आव्हान देण्यात आल्याचे दिसून येते. संविधानिक कायद्याला प्रमाण मानता धार्मिक द्वेष, हिंदु राष्ट्रवाद, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद राममंदिर, बाबरी मस्जिद प्रकरण, तिहेरी तलाख, पोटगी, अखलाख प्रकरण, गुजरातमधील उणा प्रकरण अशा विविध घटनांनी भारताच्या धर्मनिरपेक्षतेच्या संविधानिक मुल्याला आव्हान दिल्याचे दिसून येते. भारतातील सर्व राजकिय पक्ष धार्मिक राजकारणचा आधार घेतांना दिसून येतात. हिंदुधर्माच्या गुणदोशांची मिमासा करणा-या कलबुर्गी कॉ. गोविंद पानसरे यांच्या हत्या धर्मांधतेतून झाल्याचे निश्पन्न झाले आहे. म्हणून भारतात वाढीस लागलेली धर्मांधता संप्रदायवाद भारताच्या एकता अखंडतेसमोर एक मोठे आव्हान उभे केले

आहे. भारतीय समाजात धर्माबाबत व्यापक, उदारमतवादी द्रष्टीकोण वृद्धीगंत केल्यास धर्मनिरपेक्ष समाज आणि राष्ट्र निर्माण होण्यास मदत होईल.

निष्कर्ष भारतहा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही संपन्न देश आहे.भारतात गोंधळात टाकणारी जातीय, धार्मिक,भाषीक, प्रांतीय विविधता असलेल्या देशात लोकशाहीचे काही दोष वगळता तिची दमदार वाटचाल सुरु आहे. भारतीय संविधानातील न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता धर्मानिरपेक्षता हे प्रमुख संविधानिक मुल्य आहेत. भारताची राज्यघटना एक समाज परिवर्तनाचे साधन म्हणुन सिध्द झाली आहे. भारताची सामाजिक, राजकीय भारताची राज्यघटना एक समाज परिवर्तनाचे साधन म्हणुन सिध्द झाली आहे. भारताची सामाजिक, राजकीय धार्मिक, आर्थिक, भाषीक, सांस्कृतिक, परिस्थिती लक्षात घेता संविधानिक मुल्य भारतीय समाजात रूजवण्यात भारतीय लोकशाही काही अपवाद वगळता यशस्वी झाल्याचे दिसुन येते. भारतीय समाज हा धर्माधिष्ठीत होण्या ऐवजी संविधानाधिष्ठीत होणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. भारताचे संविधान :- प्रदिप गायकवाड (समता प्रकाशन नागपुर)
2. भारतीय लोकशाही अर्थ आणि व्यवहार :- सुहास पळशीकर (डायमंड प्रकाशन पुणे)
3. समाजिक न्याय आणि भारतीय :- न्या. बी.बी. सावंत
4. भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण :- डॉ. भा.ल. भोळे (पिंपळापुरे प्रकाशन नागपुर)